

İSLAM-BİZANS İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA “PAVLİKANLAR” ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

“The Paulicians” Concerning Research Connected Relation With Islam-Byzantine

Yrd.Doç.Dr. Mehmet ÇOG

KTÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğr. Üyesi

Özet: Pavlikanlar dini ve siyasi bir oluşum olarak Bizans tarihinde bilhassa VII.-XI. Yüzyıllarda iz bırakmış bir gruptur. Etnik bir toplumsal yapı olmaktan ziyade dini karakterli bu oluşum Hristiyanlığın itikadi tartışmalarında sık sık gündeme gelmiştir. Bunlara ilaveten Abbasiler dönemi İslam-Bizans mücadelesinde ve Alevilerin menşei tartışmalarında da söz konusu edilmektedir. Bu çalışmada Pavlikanların tarihi serüveni ana hatları ile ele alındıktan sonra, temel inançları, Bizans teolojik tartışmalarındaki konuları ve Alevilikle bağlantılarının olup olmadığı bilimsel veriler ışığında tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pavlikan, Hristiyanlık, İslam, Abbasiler, Alevilik, Bogomil, Maniheizm

Abstract: The Paulicans had creatinoted depend on religious and political ensemble as affectioned specially Byzantion history in centuries VII.-XI. They have been discussed consistendly deal with christianty faithfulness further on etnical statues. İn addition to Paulicians discussed camapaign between İslam and Byzantine the period of Abbasids and Bektashies (Shii) origin. İn this study handle Paulicians historical adventure, faith widespread, main doctrine, in study teology statues at Byzantine and relationship with Bektashi.

Key Words: Paulican, Bektashi, İslam, Bogomils, Manichaism, Shiism, Byzantine

Giriş

Tarihçiler, Pavlikan ismi ve Pavlikanların ortaya çıkışı hakkında çok farklı deliller ortaya koymuşlardır. Genelde, kelimenin kökü Paul'dan hareketle, Anadolu Hristiyan dünyasında tanınmış din adamlarından birine

atfederek açıklamaya çalışmışlardır. Ayrıca bu ismi Ermenice *Payl* ve *keank* (kirli-hayat) kelimelerinin birleşmesinden kaynaklanan bir terim olarak da ifade edenler bulunmaktadır¹. Bizans kaynaklarında *Paulician*, İşlam kaynaklarında *Bayalika*² olarak tanımlanan Pavlikanlar VII.-IX. Yüzyıllar arasında Bizans siyasi ve dini tarihinde önemli bir yere sahip Hıristiyanlığın heretik bir mezhebidir. Bu mezhep Bizans devletini ve kilise teşkilatını uzun yıllar meşgul etmesi nedeniyle gerek ortaçağ siyasi tarihi, gerekse Hıristiyan teolojisi tartışmalarında sürekli gündeme gelerek tarihin araştırma konularından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu asırlarda Bizans devletine karşı Müslüman Arap ordularının yanında yer almaları, farklı din anlayışları ile Anadolu inanç coğrafyasında iz bırakmaları bağlamında, Türk ve İşlam Tarihi bakımından da ayrı bir öneme sahip bulunmaktadır. Sadece Türkiye tarihi değil, inançlarını Balkanlara taşıyarak Balkan siyasi ve sosyal tarihinin şekillenmesinde de etkili olurlar. Nitekim Türkiye'deki Pavlikanların Balkanlardaki uzantılarından biri olan Bogomiller XI. asırdan günümüze kadar bölge tarihini etkiledikleri görülmektedir. Ayrıca Pavlikanlar, Türkiye'de Alevilerin yaşadıkları coğrafyada buldukları için ve bazı inançlarının Alevilerle benzerliğinden dolayı zaman zaman Aleviliğin kökenleri tartışmalarında da gündeme gelmektedir. Bu bakımdan Pavlikanların tarihî geçmişi sadece Ortaçağ'la sınırlı kalmayıp, etkileri günümüze kadar gelerek tarih ve ilahiyat ilminin önemli problemleri arasında yer alır.

Pavlikanlar hakkında detaylı araştırmalar, XIX. yüzyıldan itibaren Batıda yapılmaya başlanmıştır. Zamanla günümüze kadar siyasi tarihlerinden ziyade Hıristiyanlık tarihi bağlamında Hıristiyanlığa karşı heretik toplumlardan biri olarak ele alınmıştır. Yirminci yüzyıl içinde de bu konuda çok sayıda makale yazılmıştır. Ülkemizde ise bir yüksek lisans çalışması dışında konuyu müstakil olarak ele alan araştırma yok diyebiliriz Türkiye'de Pavlikanlar'a ilk değinenlerden biri Fuat Köprülü'dür. Daha sonra ise talebesi Osman Turan, Selçuklu araştırmaları içinde dolaylı olarak değinmiştir. Ayrıca aşağıda ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı üzere Ahmet Yaşar Ocak, Babailer isyanı ile bağlantılı olarak Aleviliğin oluşum süreci bağlamında satır aralarında konuya eğilmektedir. Bunlara ilaveten Aleviliği Anadolu'nun yerli halklarına dayandırmaya çalışan bir kısım yorumcular da Pavlikanlar hakkında değerlendirmeler yapmışlardır.

¹ Şakin Özişık, *Ortaçağ Hıristiyan Heresi Gruplarından Pavlikanlar*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2007, s. 39. Bu alışma Pavlikanları daha ziyade Hıristiyanlıktaki teolojik tartışmalar kapsamında gayet detaylı bir şekilde ele almıştır. Bilhassa Pavlikanların Temel doktrinleri ve diğer Hıristiyan mezheplerinden farklılıkları yabancı kaynaklarında desteği ile ortaya konulmaktadır.

² Paulician ifadesinin yanı sıra Merkezleri olan Divriği'den dolayı Bizans kaynaklarında *Teprike* ya da *Teprik*, İşlam kaynaklarında *Abrik* olarak da geçen ifadelerde Pavlikanlardan bahsedilmektedir. G. L. Strange, *The Lands of the Eastren Caliphate*, Cambridge 1905, s. 119-121.

Bu çalışmada Avrupa’da XX. Yüzyılın başlarından itibaren yapılan belli başlı araştırmalar, İslam kaynakları arasında yer alan az sayıdaki materyal ve ülkemizde yazılanlar ışığında Pavlikanların ortaya çıkışı, siyasi tarihleri, itikatlarının temel prensipleri, Türk siyasî ve dinî tarihi açısından önemini ana hatları ile ortaya koymaya çalışacağız.

Pavlikanların Ortaya Çıkışı, Temel İnançları ve Genel Siyasî Tarihleri

Pavlikanların dini kimliği hakkında farklı görüşler ortaya konulmakla birlikte genel temayül, Hıristiyanlığın heretik bir kolu olduğu yolunda yoğunlaşmaktadır. Hıristiyanlık, tarihi süreçte diğer dinlerde olduğu gibi muhtelif cemaat, kilise ve mezheplere ayrılmıştır. Söz konusu ayrışmanın temelinde dini inançların farklı yorumlanması, ibadet uygulamalarının farklı olması, cemaatler arasındaki siyasi rekabet ve temsil yetkisi gibi sebepler etkili olur. Başlangıçta Hıristiyanlık, ilk yüzyıl içinde havariler arasındaki tartışmalardan kaynaklanan bölünmelere uğrar. Ardından sonraki yüzyıllarda Roma, İstanbul ve Antakya merkez olmak üzere üç büyük gruba ayrılır³. Bununla birlikte, Pavlikanlar ve Marcionlar gibi Hıristiyanlığın temel akidelerine ters düşen ve büyük mezhepler tarafından heretik kabul edilip sürekli dışlanan ve her yerde zulme uğrayan Hıristiyan cemaatler de zaman zaman kendini göstermiştir.

Pavlikanların itikat olarak ortaya çıkışının dayanaklarından biri, Antakya Patriği Samsatlı Paul’un fikirleridir. 260 yılında Antakya’da Patrik olarak seçilen Paul, zamanının en iyi Hıristiyan teologlarından biriydi. Zamanla doğu kiliselerinin İsa ve Teslis anlayışına ters düşen fikirlerini sergilemesi ve büyük bir taraftar topluluğu edinmesi sonucu, diğer doğu kiliseleri tarafından düşman ilan edildi. Samsatlı Paul’e göre; “*Baba, Oğul ve Kutsal Ruh diye üç farklı bir Tanrı anlayışı söz konusu olamaz. Sadece tek bir Allah vardır ve Kitab-ı Mukaddes onu Baba olarak adlandırmaktadır. Mesih ise Kutsal Ruh vasıtası ile Meryem’den doğmuş, tam ve mükemmel bir insandır. Onun Bakireden doğması Tanrı-İnsan olduğunu göstermez. O, Saf bir beşerden başka bir şey değildir*”⁴. III. Yüzyılda Paul’un fikirlerinin Doğu Anadolu’da hızla yayılması üzerine Doğu kiliseleri tarafından Paul taraftarları büyük bir baskı ve işkenceye maruz bırakıldı ve Anadolu’nun farklı yerlerine sürüldüler. İşte VI. Yüzyılda Maniheizmin ve ilk dönem Hıristiyanlığın farklı yansımalarından biri olan Marcionizm etkisiyle de yeni bir kimliğe kavuşan Pavlikanlar, Bizans toplumunda Paul taraftarları anlamında Paulician adını almışlardır. Bu görüşte olanlar Gregory

³ Ömer Faruk Harman, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi Araştırmaları, II*, Ankara 2002, s. 187.

⁴ Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, İstanbul 1997, s.65.

Magistors'un, "Gördüğümüz gibi Zehirlerini Samsatlı Paul'dan alan Pavlikanlar..." sözlerini kaynak olarak göstermektedirler⁵.

Gibbon, Pavlikan kelimesinin Aziz Pavlos'dan kaynaklandığını savunmaktadır. Delil olarak da, Pavlikan liderlerinden Sıvyanus'un Aziz Pavlus'un öğrencileri arasında olduğunu göstermektedir. Ancak bu yaklaşım tarihen, aşağıda ifade edileceği üzere çoğu rivayetle uyuşmamaktadır⁶. Zaten Batılı çoğu çalışmada Gibbon dışında böyle bir sonuca ulaşan yok gibidir.

Pavlikan mezhebinin ilk ortaya çıkışında ya da dinî doktrinlerinin oluşmasında Antakya Patriği Samsatlı Paul'un fikirlerinin etkili olduğu öne çıkan görüşlerden diğeridir. Bunun yanı sıra zamanla Maniheist ve Marcionist inançların etkisiyle de yeni bir kimliğe bürünerek, VII. Yüzyıldan itibaren Bizans siyasi tarihi ve Hıristiyan teolojik tartışmalarında sürekli gündeme geldiği görülmektedir. Marcionizm, erken Hıristiyanlık tarihinde, ana cemaat tarafından heretik olarak değerlendirilen farklı bir dini akımın temsilcisi olmuştur. İyilik ve kötülük tanrısı olmak üzere iki tanrı inancına sahipti. Eski dinleri kötülük Tanrısı'nın, yeni din olan Hıristiyanlığı ise, iyilik Tanrısı'nın gönderdiğine inanırlardı. Tevrat'ı ise, Tanrı ile ilgisi olmayan ve ciddiye alınmayacak bir kitap olarak yorumlamaktaydı⁷. İlk dönem Hıristiyan teolojisinin önemli teorisyenlerinden ve gnostik, dualist temsilcilerinden Marcion, aynı zamanda Pavlikanların ortaya çıktığı Ermenistan ve Azerbaycan havalisinde de faaliyet göstermesi, iki akımın birbirini etkilediği görüşünü destekler niteliktedir⁸.

Pavlikanlığın gelişmesiyle ilgili ileri sürülen farklı görüşlerden bir diğeri ise, aralarında yaşayan Sicilyalı Peter'in onlar hakkındaki izlenimlerini anlatan hatıraları merkezlidir. Pavlikanların 870'li yıllarda Bizans tarafından büyük bir darbe ile dağıtılıp imha edilmesinden önce Basil I (867-886) tarafından kendilerine elçi olarak Sicilyalı Peter olarak tanınan bir din adamı gönderilmiştir. Adı geçen din adamının ifadelerine göre, Pavlikan itikadı onların arasında yaşayan Maniheist bir kadın tarafından yayılmıştır. Callicina adındaki bu kadının Paul ve John adında iki oğlu vardı. Callicina, görüşlerini benimsetmek üzere Samsat bölgesine oğlu Paul'u gönderdi ve bundan dolayı da bu mezhebe Paul taraftarları anlamında Paulicanizm adı verildi⁹.

Pavlikan mezhebini etkileyen dini etkenler arasında en önemli yeri, muhtemelen Maniheizm almaktadır. Yapılan araştırmaların hemen hemen

⁵ A.A. Vasiliev, *History of The Byzantine Empire, I*, Wisconsin 1964, s. 383; Leon Apree, "Armenian Paulicianism and The Key of Truth", *The American Journal of Theology*, 10/2, April 1996, s. 268.

⁶ E. Gibbon, *The History of Decline and Fall of Roman Empire*, V, (Ed. J. Bury) London 1909, s. 287.

⁷ Milan Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Prag 1974, s. 36.

⁸ Dimitri Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge 1948, s. 46.

⁹ Harry Magoulias, *Byzantine Christianity*, Detroit 1982, s. 56-59; N. Garsoïan, "The Paulician Heresy", *Middle East Studies*, Paris, April 1967, s. 150-167; Nina Garsoïan, *Byzantine Heresy*, s. 94.

tamamında bu mezhebin Maniheizt karakterine değinilmekte, Maniheizmdeki düalist inanç yapısının Pavlikanları büyük oranda etkilediği ileri sürülmektedir. Ayrıca Pavlikanların kilisenin siyasi otoritesine karşı direnmeleri ile manastırlardaki aşırı zühd ve inziva merkezli yaşam tarzına karşı mücadele etmelerini Maniheizmin bir uzantısı olarak değerlendirmektedirler¹⁰. Pavlikanlar VII. Yüzyılın başlarından itibaren fikirlerini Fırat havzası, Kapadokya ve Kızılırmak civarında yaymaya ve siyasi olarak güçlenmeye başladılar.¹¹ Güçlenen bu Pavlikan hareketinin önemli bir kısmının Ermenilerden oluştuğu da ileri sürülen görüşler arasındadır¹². Her ne kadar Pavlikan cemaati, tek bir millete dayanmayıp daha ziyade farklı unsurlardan oluşan bir dini cemaat olarak kabul görse de, bilhassa Anadolu'daki etnik gruplar arasında Ermenilerden de çok sayıda taraftarı olduğu anlaşılmaktadır. Bilhassa Rumlar ve Toroslardaki dağılımlar arasında Pavlikan itikadı etkisini göstermiştir.

İslam kaynaklarında Maniheizm ile ilgili bilgiler Şehristani ve İbnü'n-Nedim'de yer almaktadır¹³. Ancak bunlarda Maniheizm Pavlikan bağlantısına dair bir işaret bulunmamaktadır. Bununla birlikte Şehristani Hristiyan mezheplerine değinirken, Melkaniyye, Nesturiyye ve Yakubiyye adlı üç büyük Hristiyan mezhebinin uzantılarından birinin *Pauliyye* adında bir fırka olduğunu belirtmektedir. Ayrıntıya inmediği sadece ismini zikrettiği fırkanın Pavlikanlar olması ihtimali yüksektir. Çünkü Pavlikanlığın ortaya çıkış kaynaklarından olan Samsatlı Paul ve Pauliyye aynı bahis altında yer almaktadır.

Pavlikanların dini alt yapısını tanımlarken nasıl ki farklı görüşler ileri sürülmüşse, etnik kökenleri hususunda da bir netlik söz konusu değildir. Liderlerinin Rumca (Karbeas) isminden hareketle Rum kökenli olduğunun yanı sıra, Ermeni kökenli olduğu da ileri sürülen görüşler vardır. Ancak hareketin ilk olarak Kafkaslarda Ermeniler arasında ortaya çıktığı ve zamanla Anadolu'nun diğer kavimleri arasında da taraftar bulduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca mezhebin Kafkaslardan Avrupa'ya kadar farklı kavimler arasında farklı tezahürleri bunun bir göstergesidir¹⁴. Bu bakımdan onları sadece Ermenilere atfetmek tarihi olaylara ters düşmektedir. Bunun yanı sıra, kimlikleri hususunda Pavlikanlar; kimine göre etnik bir grup, kimine göre ise dini ve etnik mahiyeti farklı bir sosyal yapılanma olarak algılanırken, Engels etkisindeki Sosyalist eğilimli tarihçilere göre de feodal yapıya ve toprak ağalarının sömürüsüne karşı başkaldırmış toplum

¹⁰ Philip Hughes, *History of Church*, London 1934, s.130-131; Gibbon, age, s. 292.

¹¹ Peter Charanis, "Cultural Diversity and Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor", *Dumbarton Oaks*, 29, September 1975, s. 14

¹² Peter Charanis, "Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century," *Dumbarton Oaks*, 13, April 1959, s. 28.

¹³ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev: Muharrem Tan, İstanbul 2006, s. 211, 235-240; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1994, s. 410-420.

¹⁴ S. Vryonis, *The Decline of Medieval Helenizm*, Los Angeles 1971, s. 60; Steven Runciman, *Byzantine Style and Civilization*, New York 1950, s. 44.

hareketidir¹⁵. Pavlikanların bazen gerek Anadolu'nun iç kesimlerinde, gerekse Kafkaslarda feodal beylere karşı olan mücadelesi onları böyle bir sonuca götürmekte haklı gösterebilir. Ancak bu saptamalar meseleyi tek başına çözümlenmekte yeterli değildir. Zira dini tarihleri göz önüne alındığında bu hareketin oluşmasında sadece ekonomik etkenlerin değil, daha ziyade itikadî ve siyasî mücadelelerin belirleyici unsur olduğu ortaya görülmektedir.

Azerbaycanlı tarihçi Ziya Bünyatov, Pavlikan mezhebinin ortaya çıkışı ve Anadolu'da yayılması hususunda Batıdaki iddiaların aksine farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Bünyatov, Pavlikanların Anadolu'daki faaliyetleri hakkında çoğu yazarın görüş bildirmesine rağmen, Alban topraklarındaki varlığından çok az bahsedildiğini, hâlbuki söz konusu hareketin ortaya çıkışının (700) ve Anadolu'ya yayılmasının Alban topraklarında gerçekleştiğini iddia etmektedir. Müellifin kilise kayıtları ve İslam tarihi kaynaklarından hareketle ortaya attığı deliller dikkate alındığında, en az Batılı çalışmalar kadar konuyu aydınlattığı görülmektedir¹⁶.

Bünyatov, hareketin ivme kazanmasını Emeviler döneminde uygulanan vergi politikasına bağlamaktadır. Aşırı vergiden bunalan feodal toplumlar, Araplara karşı isyan etmiş ve bu isyanlarını da ideoloji ile birleştirmişlerdir. Bu isyan hareketlerinden biri de, Pavlikan hareketidir. Söz konusu dini ve anti-feodal hareket, Albanya'nın Girdiman ve Balasagan bölgelerinde etkili olmuştur. Nitekim Korenli Movses ve Kagangatlı Movses'in eserlerinde Pavlikanları çağrıştıran heretik grupların etkisinden söz edilmektedir. Müellif genelde Alban kilise kayıtlarından hareketle Pavlikanların inançları ve bölgedeki isyanlarından bahsetmektedir. Örneğin; VIII. yüzyılın başlarında Ermeni Katolikosu Yohan'ın Pavlikanlar hakkında yazdığı mektup, Divin kilise kayıtlarında şu şekildedir. "*Pavlikan adındaki bu murdar kimseleri evinde misafir etmek, onlarla konuşmak, komşuluk ve arkadaşlık uygun değildir. Hatta onlardan tamamen uzaklaşmak, öğrenmek ve nefret etmek gerekir. Çünkü onlar şeytanın çocuğudurlar. Birisi onlarla dostluk kurarsa, en ağır şekilde cezalandırılmalı ve kiliseden uzak tutulmalıdır*"¹⁷.

İslam kaynakları, Pavlikanların inançlarından çok, Müslümanlar ve yerli feodal beylerle olan mücadelelerinden bahsetmektedir. Anadolu'dakinin aksine, Azerbaycan bölgesindeki Pavlikanlar, Müslüman kuvvetleri ile zaman zaman savaş halindedirler. Ancak İslam kaynaklarında, Pavlikan olarak değil Baylagan ahalisi olarak zikredilmektedir¹⁸. Aynı

¹⁵ Nina Garsoian, "Byzantine Heresy", *Dumarton Oaks Papers*, Vol: 25, April 1971, s. 86.

¹⁶ Ziya Bünyatov, *Azerbaycan (VII-IX. Asırlarda)*, Bakü 2004, s. 192-197

¹⁷ Kalanakatlı Moses, *Alban Tarihi*, çev: Ziya Bünyatov-Yusuf Gedikli, İstanbul 2006, s. 121, 297.

¹⁸ Yakubi, *Tarih*, C. II, Beyrut Trs, s. 429, 519; Robert Bedrosyan, *Gevond's History*, New Jersey 2006, s. 86; Belazuri, *Fütühu'l- Büldân*, çev: Mustafa Fayda, Ankara 1987. s. 300.

tariflerde kilise kayıtlarında sapık mezhep olarak zikredilen halkın, Baylagan ve Girdiman olarak geçmesi de, Pavlikanları işaret etmektedir. Ayrıca Pavlikan inançlarındaki dualist karakterin sık sık Zerdüştlük ve Maniheizm etkisiyle oluştuğu görüşü, Bünyatov'u destekler durumdadır. Malum olduğu üzere Roma ve Farslar arasında siyasi mücadele alanlarından en önemlisi, Kafkaslarda cereyan etmekteydi. Buna paralel olarak her iki devlet siyasi nüfuzunu genişletmek için dini argümanları kullanmışlardır. Söz konusu bölgede siyasi hâkimiyeti pekiştirmek için, hâkim olan din anlayışlarını üstün kılmaya çalışmışlardır¹⁹. Neticede Pavlikanların inanç sisteminin teşekkülünde ilk belirtilerin Kafkaslarda olması, bir takım Avrupalı araştırmacının Albania'yı yani bugünkü Azerbaycan topraklarını Pavlikanların ilk ortaya çıkış yerleri olarak göstermelerine sebep olduğu gibi, bu hareketin kökenleri hakkında da önemli ipuçları taşımaktadır.

Bütün bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Pavlikanların dini köken olarak Maniheizme dayandığı ve hatta Maniheizmin bir devamı olduğu yaygın bir görüştür. Ancak her iki akımın temel prensipleri göz önüne alındığında, aralarında bir takım benzerlikler olmakla birlikte, devamı olacak şekilde ortak noktalarının olmadığını da söylemek mümkündür. Aralarında bir karşılaştırma yaptığımızda, her şeyden önce Maniheizm Hıristiyanlıktan bir çok unsur almakla birlikte, ayrı bir din olarak kabul edilmektedir²⁰. Pavlikanizm ise, Hıristiyan inancı ağırlıklı, fakat farklı inançlardan etkilenen bir Hıristiyan mezhebi olarak kabul edilebilir. Haç'a karşı olumsuz tavırları, Mesih'in yaratıcı değil yaratılmış olarak algılanması, her iki grubun da aşırı zulüm nedeniyle gizli ayinler düzenlemeleri, Samsatlı Paul ve Mani'nin çağdaş olması, Maniheizm ve Pavlikanlık arasındaki ortak noktaların en önemlileridir. Ancak inanç prensiplerindeki farklı noktalar, bu iki dini akımın aslında birbirinin devamı olamayacak nitelikler arz ettiğini göstermektedir. Söz gelimi; *Pavlikanlar, Maniheiztler de dahil kendi inançları dışındaki bütün itikadi teşekkülleri reddetmişlerdir. Gerçeğin Anahtarı adlı kutsal kitaplarında ifade edildiği üzere Pavlikanlar, Maniheiztler gibi ikili bir Tanrı anlayışına değil, Tek Tanrı anlayışına önem vermişlerdir. Maniheiztler vaftizi ve komünyonu reddetmelerine karşılık, Pavlikanlar bu iki sakramente önem vermişlerdir. Maniheiztler, din adamları arasındaki hiyerarşiye önem verdikleri halde, Pavlikanlar uzun yıllar din adamlarının hiyerarşi ve otoritesine karşı mücadele etmişlerdir*²¹.

VI. yüzyılda Bizans'ın Kapadokya ve Pontus eyaletlerinde siyasi ve dini nüfuzlarını iyice genişleten Pavlikanlar, Bizans'ın adı geçen bölgeleri gündeme geldiğinde sürekli karşımıza çıkmaktadır. Hıristiyanlığın temel akidelerine ters inançları yüzünden Kilise tarafından sürekli aşağılanmış,

¹⁹ E. Gibbon, *Roma İmp. Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, II*, çev: Asım Baltacıgil, İstanbul 1987, s. 380; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979, s. 56; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 2004, s. 154-156.

²⁰ Harun Güngör, "Maniheizm", *EÜİFD*, 5, 1998, s. 145-146.

²¹ Sakin Özışık, *age*, s. 39; Bkz. Leon Apree, *Armenian Paulicianizm...*s. 270-278.

Bizans hakimiyetine karşı direndikleri için de devlet tarafından baskı ve zulümle karşılanmışlardır. Zaten Kapadokya ve Doğu Anadolu bölgesi, Bizans mahkemeleri tarafından cezalandırılan din adamlarının sürgün yeri ve teolojik tartışmaların merkezi konumundaydı. Sadece Pavlikanlar değil, merkezî otoriteye ve Ortodoks anlayışa ters düşen Süryani, Keldani gibi cemaatler de sürekli baskı altındaydı. Bölge zaman zaman farklı mezheplerin başkaldırısına sahne oluyordu²². VII. yüzyıl sonları ve VIII. yüzyıl başlarında Ortodoksluk adına, onları günahkârlıktan kurtarmak amacı ile her türlü baskıya maruz kaldılar. Bu ortamda kilisenin imajını düzeltmek için baskı ve işkence ile yüz bin civarında Pavlikan'ın imha edildiği kaydedilmektedir. Bunun üzerine daha iç bölgelere, Bizans kuvvetlerinin ulaşamayacağı yüksek ve engebeli arazilere göç etmeye başladılar. Divriği civarında yoğunlaşarak Divriği'de bir kale inşa edip burayı merkez edindiler. VIII. Yüzyılın başlarında İslam ordularının da bölgeye nüfuz etmesi ile birlikte, Müslümanlar tarafından desteklendiler ve Bizans'a karşı saldırılarda Arapların yanında yer aldılar²³. IX. Yüzyıl'a kadar burada bir taraftan toparlandılar, bir taraftan da intikam hırsı ile beklemeye başladılar. Dini yaşamlarında Müslümanlar tarafından hoşgörü ile karşılanmaları aralarındaki ittifakı daha da ilerletti. Bahsedilen bu iyi ilişkileri ilerleyen asırlarda Türk fetihlerinde de kendini hissettirmiştir. Gerek Anadolu'nun fethi esnasında Selçuklulara gerek Balkanlarda Osmanlı'nın ilerlemesine yardımcı olan yerli unsurlardan biride Pavlikan kalıntısı toplumlar olmuştur. Haliyle bilhassa Balkanların İslamlaşmasına ivme kazandıran unsurlardan birinin Pavlikanların Müslümanlara karşı olan sempatisinin olduğunu söyleyebiliriz.

Pavlikanlardaki intikam hırsı, Bizans'ta başlayan İkonaklazma²⁴ bunalımı ile patlak verir. Ülkenin her tarafında İkon taraftarlarına ve Azizlere karşı yapılan mücadeleye aktif olarak katılırlar²⁵. Arapların da tasvir ve putperestliğe karşı düşmanlığı buna eklenince, İkonaklazma

²² Charles Texier, *Küçük Asya*, C. III, çev: Ali Suat, Ankara 2002, s. 131-133.

²³ George Finlay, *History of the Byzantine Empire*, ed: J.M. Dent, London 1906, s. 54, 84; Robert Bedrosian, *Gevond's History*, s. 23,30

²⁴ *İkonaklazma*; Tasvir, put, heykel kırıncılığı yâda düşmanlığı anlamına gelmektedir. Bizans Devletinde 726-843 yılları arasında oldukça etkili olmuş dini bir mücadeledir. Daha ziyade Bizans'ın Batı kesiminde putperestlik inançları hala etkili olan toplumlarda yaygındır. İkon taraftarları zamanla İsa'nın, Azizlerin resim heykel gibi tasvirlerine aşırı şekilde saygı duymaya başlamışlar, her türlü yardım ve duayı bunlar üzerinden yapmaya başlamışlardır. Zamanla bu durumun putperestliğe dönüştü iddia edildi. İşte bu tartışmalardan dolayı Bizans toplumunda gerek siyasiler gerekse din adamları arasında uzun yıllar süren ve katliamlara varan tartışmalar oldu. Ancak neticede her iki tarafta bir sonuç alamadı. Bununla birlikte İkonaklazma hareketi Bizans tarihinde iz bırakan bir devir olarak kaldı. Tartışmalı olmakla birlikte bu dini hareketin ivme kazanmasında Müslümanların da etkili olduğu söz konusu edilmektedir. Bkz; Casim Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 151; Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya 2005, s. 455.

²⁵ *The Chronicle of Theophanes*, by: Harry Turtledvo, Philadelphia 1982, s. 174; Leon Apree, *age*, s. 267-285; Casim Avcı, *age*, s. 165.

hareketi önüne geçilmez bir hal alır. Tasvir düşmanlığını tetikleyen etkenlerden biri olarak, eski mutedil Hıristiyan anlayışının yanı sıra, yıllardır Bizans'a komşu olan İslam kültürünün etkisi de göz ardı edilemeyecek bir noktadadır. Zaten ateşli bir tasvir düşmanı olan Bizans İmparatoru Leo III'ün (717-741), Araplar ve Yahudilerle olan yakınlığı bilinmektedir ve bu hareketin başlatılmasında söz konusu dostane ilişkilerin etkisi kabul edilmektedir²⁶.

İkonaklazma hareketine Pavlikanların aktif olarak katıldığı sürekli gündeme gelmektedir. Ancak bazı rivayetler dikkate alındığında, konuya ihtiyatlı yaklaşmak gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Pavlikanlar, İkonculara karşı, dini tartışmaların etkisi ile mi, yoksa Constantin V (741-745) devrindeki kısa süreli dostâne ilişkilerden dolayı mı mücadele etmişlerdir. Çünkü IX. yüzyılın başlarında Patrik Nikoforos'un, öncelikle Pavlikanlar'a ve diğer heretik gruplara, İkonculara karşı orduya yardım etmeleri halinde dini serbestlik sözü verdiği kaydedilmektedir²⁷. Ayrıca söz konusu dönemde Patrik Nikoforos tarafından paralı asker olarak görev yaptığı için Pavlikanlar'a ödenen ücretlerin kayıtları kilise arşivlerinde bulunmaktadır. Neticede işbirliği ve dini endişelerle birlikte Pavlikanlar İkonaklast dönemde daha fazla söz sahibi olmuşlar, bölgede siyasi ve dini etkinliklerini en ileri safhaya ulaştırmışlardır. Bizans kaynaklarında Pavlikanlar sürekli devlet düşmanı ve sapkın olarak lanse edilseler de, aslında buna tamamıyla katılmak mümkün değildir. Zira onların düşmanlığı, devletten ziyade ruhban sınıfın fanatikliğine karşı idi. Ayrıca Müslümanlarla ittifak halinde iken bile, Pavlikan liderlerini Bizans ordusunda hizmetli olarak görmekteyiz. Nitekim Pavlikan liderlerinden Simon, Karbeas, Melissonos ve Crysocheir Bizans bürokrasisi içinde önemli mevkilerde yer alan şahsiyetler olarak geçmektedir. Ayrıca meşhur Digenis Akritas destanında Karbeas ve Crysocheir akraba aristokrat liderler olarak yer almaktadır²⁸. Birazdan üzerinde durulacağı gibi, adı geçen liderler, İslam kaynak ve destanlarında ise Bizans'a karşı Müslümanlarla birlikte hareket eden kahraman şahsiyetler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bizans, Avrupa kıtasındaki isyanlarla meşgul olurken, Doğu topraklarında hem Anadolu'nun yerli kavimlerince çıkarılan dini kargaşa hem de gittikçe daha da tehlike arz eden Arap saldırılarına karşı bir önlem almak ihtiyacı hissetti. Siyasi otoriteyi sağlamak amacı ile Anadolu'yu Thema denilen askeri garnizon niteliğindeki vilayetlere ayırdı. Bununla da yetinmeyerek, Müslümanların Bizans sınır boylarında oluşturduğu Suğur bölgeleri gibi askeri garnizonlar kurmaya başladı. Kayseri, Tarsus, Erzincan civarında kurulan bu garnizonlar zamanla Thema'ya dönüştürülmüştür.

²⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev: Fikret İşıltan, Ankara 2006, s. 150.

²⁷ J. M. Hersey, *The Orthodox Church in Byzantine Empire*, Oxford 1986, s. 54; J. M. Husley, *The Orthodox Church in Byzantine Empire*, Oxford 1986, s. 33,54; Nina Garsoian, *Byzantine Heresy*, s. 94.

²⁸ Nina Garsoian, *age*, s. 90.

Erzincan havalisini de içine alan Khaldia Theması, Pavlikanlar tarafından Bizans'ın elinden alındığı için, Bizans Doğu'ya yapacağı askeri seferlerde sürekli sorunla karşılaşılıyordu. Pavlikanların muhkem yerlerde yerleşmeleri ve önemli geçitleri kontrol altında tutmaları, Bizans'ın Doğu vilayetlerini kontrol etmesini sürekli engeller²⁹. Pavlikanların bir kısmı 811'li yıllarda büyük sürgünden önce Ermenistan yakınlarındaki Tondrak şehrine sürülür. Burada bir müddet güçlenirler. İlerleyen yıllarda Tondrakiler adını alan Ermeni grup bunlardan gelmektedir³⁰.

Malatya Emiri Ömer b. Abdullah'ın sürekli yardımları ile Pavlikanlar tarafından kontrol edilen Divriği-Darende-Malatya hattı, hem Araplar hem de Bizans için önemli bir stratejik alandı. Bizans İmparatoru Basil I, din adamlarının da teşviki ile hem doğu sınırlarını garantiye almak, hem de Pavlikan meselesini tamamen halletmek üzere 870 yılında bir sefer düzenledi. Bu hareket hem devleti tehdit edecek duruma gelen Pavlikan sorunu, hem de Araplara karşı yürütülen politika bakımından da önemliydi. 870'deki ilk saldırıda Bizans kuvvetleri ağır bir mağlubiyet alarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Ertesi yıl Pavlikan lideri Crysocheir, Ankara civarına kadar uzanan akınlarda bulunarak Bizans ordusunu zor durumda bıraktı³¹. Ancak bir yıl sonra Pavlikanlar çok ağır bir yenilgiye uğratarak muhkem kaleleri Divriği ele geçirildi ve yıkıldı. Pavlikanlar Trakya, Balkanlar ve Doğu Anadolu'nun farklı yerlerine sürüldüler³². Bizans ancak bu zaferden sonra Doğu'da ilerleme imkânı bulabildi. Abbasi devletinin söz konusu yıllarda iyice zayıflaması, Bizans'ın hareket alanını kolaylaştıran önemli sebeplerden biridir. Bu tarihten sonra Bizans'ın Toroslara kadar ilerlemesi Ermenilere de yeni imkânlar sunmuştu. Ermeni lideri Aşot, iki devlet arasındaki gergin ortamdan faydalanarak siyasi nüfuzunu az da olsa genişletti. Aralarında daha fazla mücadeleyi göze alamayan Rumlar ve Araplar, Ermenilere siyasi bir takım imtiyazlar verdiler³³.

873'deki bozgunundan sonra Pavlikanlar, Doğu Anadolu ve İç Anadolu'daki mekânlarından büyük oranda sürüldüler ya da göç ettiler. Suriye'den Balkanlara, hatta İtalya ve Fransa'ya kadar çok geniş bir alana yayıldılar. XI. Yüzyıla kadar pek sahnede görünmeyen Pavlikanlar, bilhassa Balkanlarda ve Avrupa'da yeni bir isimle karşımıza çıkmaktadır. Nitekim VII. Yüzyılda Kafkaslarda ve Anadolu'da Pavlikan olarak ortaya çıkan söz konusu dualist hareket, Balkanlarda Bogomilizm, Batı Avrupa'da Patarenler, Katarlar ve Albigenler olarak yeni bir kimlikle sahneye çıkmışlardır³⁴.

²⁹ Ernst Honigman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev: Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 52.

³⁰ Yavuz Ercan, Devşirme, "Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi", *Bellekten*, 196, 1987, s. 701.

³¹ W.M.Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev: Mihri Pektaş, İstanbul 1960, s. 292.

³² J. Anderson, "The Campaign of Basil I Against the Paulician", *The Classical Review*, 10/3, April 1896, s. 131-140.

³³ J. Laurent, *L'armenie Entre Byzance Et L'islam*, Paris 1919, s. 254.

³⁴ Steven Runciman, "The Medieval Manichee", *Study of The Christian Dualist Heresy*, 1947, s. 553.

Bogomillik sadece Pavlikan tesiri ile değil, aynen Pavlikanlarda olduğu gibi Maniheizm, Markionizm ve Messailanizm ve diğer Gnostik akımların tesirinde gelişmiştir. Bogomiller, seçkin Ortodoks Ruhban sınıfın otoritesine karşı çıkmaları, özel mülkiyeti, aşırı lüks hayatı, evlilik ve hayvansal gıdaları reddetmeleri ile tanındılar. Ayrıca dünyayı kötülüğün sembolü Şeytan'ın yarattığına inanıyor, Tevrat'ı kabul etmiyorlardı. Meryem'in kutsallığı, Haç, İkon ve kilise ayinleri gibi Hıristiyanlığın bazı temel inançlarına saygı duymuyorlardı. Bulgarlar ve Bosna'lılar arasında daha etkin olan Bogomilizm; tenkitçi, akılcı, hümanist ve mücadeleci karakterleri ile Ortaçağ Avrupa'sının siyasi, felsefi ve sosyal tarihine yön verecek kadar etkili olmuştur³⁵. Haçlı seferleri esnasında İstanbul'a yönelmekte olan ordu, aynı zamanda Bogomiller'i de ezmek amacı ile Filibe civarındaki bazı köylere saldırmış ve bu mezhebin taraftarlarını katliama maruz bırakmıştır. Haçlıların, Antakya civarındaki faaliyetlerinde küçük Pavlikan gruplara rastlamaları, onların az da olsa Doğu'da hâlâ bakiyelerinin bulunduğunu ve Samsatlı Paul'un etkisi görüşünü haklı çıkarmaktadır³⁶. Bogomilizmin Fransa versiyonu olan Katarlar ise, Hıristiyanlığın temel akidelerine aykırılıktan ziyade, kilisenin ahlâkî çöküntüsüne ve lüks yaşama karşı bir tavır sergilemişlerdir³⁷. Görüldüğü üzere Pavlikanlar ya da Bogomiller, dogmatik ve otoriter kilise yapılanmasına karşı duruşları ile Ortaçağ Avrupa'sında reform hareketlerinin temel tartışmalarına zemin hazırlamışlardır.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilk yıllarında, Anadolu'da Bizans'la yaptığı mücadelede Ortodoks kilisesinin zulüm ve işkencelerinden bıkararak Türklere yardım eden yerli halklar arasında Pavlikanlardan kalan bazı gruplar da mevcuttur. Ermeni, Süryani, Keldani gibi bazı yerli kavimler, söz konusu Bizans zulmü karşısında Türklerin din ve fikir hürriyeti ile tanışınca, buldukları havalide Türk kuvvetleri ile iyi geçinmişlerdir. Hâliyle bu durum, Selçuklu kuvvetlerinin ilerlemesini kolaylaştırmış ve yerli halkla Türk göçmenlerin kaynaşmasını kolaylaştırmıştır³⁸. Pavlikanların Balkanlardaki uzantısı olan Bogomiller ile Peçenekler arasındaki münasebetler aynı şekilde Bizans'a karşı ittifak halinde devam etmiştir. Her iki toplumun da ortak düşmanı olan Bizans devletinin baskısı karşısında Bulgar Bogomilleri ve Peçenekler sık sık birlikte hareket etmişlerdir³⁹. Ancak aralarındaki etkileşimin siyasi iş birliğinden ötede ne sevide olduğu henüz aydınlanması gereken hususlar arasında yer almaktadır⁴⁰. Osmanlı'nın Balkan fetihleri sürecinde sayıları azımsanamayacak kadar olan Bogomiller,

³⁵ Kadir Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, Adana 2004, s. 53, 239.

³⁶ Anna Komnena, *Alexiad (Malazgirt Sonrası)*, çev: Bilge Umar, Ankara 1996, s. 470; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, I*, çev: Fikret Işıltan, Ankara 1998, s. 147.

³⁷ Kadir Albayrak, *age*, s. 74.

³⁸ P. M. Holt, *The Cambridge History of Islam, I*, Cambridge 1970, s. 236.

³⁹ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 158-167.

⁴⁰ Kadir Albayrak, *age*, s. 224.

uzun zamandır Bizans'ın ve diğer Ortodoks kilise mensuplarının baskısı altında idiler. Türklerin dini hoş görüşü ve hamiliği sayesinde Bogomillerle Türkler arasında siyasi ve kültürel işbirliği gelişmiş, muhtemelen Türk fetihlerinde Bogomiller stratejik açıdan çok faydalı olmuşlardır⁴¹.

Pavlikanların Türk tarihinde bıraktığı izlerden biri de, edebî ürünlerimizden Battal Gazi destanıdır. Destanla tarihi gerçeklerin iç içe girdiği ve ayrımı zor olan hususlardan biri de, Pavlikanların söz konusu destandaki konumudur. Yukarıda ifade edildiği gibi İslam kaynaklarının çoğu Pavlikanları dini bir grup değil, ya Ermenistan'ın fethi ya da Arap-Hazar mücadelesindeki hâkimiyet alanlarından biri olarak kaydetmektedirler. *El-Beyâlika* olarak ifade edilen bu şehrin, kanaatimizce, Kilise kayıtlarından hareketle Pavlikanların yaşadığı coğrafya olduğu sonucuna ulaşabileceğimizi belirtmiştik. Ancak Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb* adlı eserinde diğer İslam kaynaklarından farklı olarak bunların itikatları hakkında kısaca bilgi vermektedir. Mes'ûdî'nin verdiği bilgiler ise, Pavlikanların Azerbaycan topraklarındaki durumlarıyla alâkalı olmayıp, Bizans kaynakları ile paralel, Divriği ve Malatya'daki faaliyetleri hakkındadır. Mes'ûdî; “Ömer b. Ubeydullah (Abdullah) 'ın Rumlarla savaş yapmış ve Yahya b. el-Ermeni adlı bir askeri, 400 Rum'u öldürmüştür.. Yine Rum bir şahıstan edindiği bilgilere göre; Rumlar kiliselerinde 10 tane kahramanın resimlerini bulundurmaktadırlar. Ancak bu on kahraman, aslında sonradan Müslüman olmuş ve Bizans'a karşı savaşmış kimselerdir. Yahya b. el-Ermeni, Abdullah b. Battal, Ömer b. Battal, Ali b. Yahya el-Ermeni, Aril b. Bektar, Ahmet b. Ebi Kuteyfe, Karniyas Beylekani⁴², Yazman el-Hâkim, Ebu'l-Kasım b. Abdülbaki. *Bayâlika, Hıristiyanlık ve Mecûsilik karışımı bir mezheptir.*” Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*'de kısaca bilgi verdiği Pavlikanların inançları hakkında, “*Ahbâru'z-Zaman*” adlı eserinde ayrıntılı bilgi verdiğini söylemektedir⁴³. Ayrıca Bizans kaynaklarında geçen ve Pavlikan liderlerinden olan Karniyas, Mes'ûdî'de Divriği şehrinin hâkimi ve 870'li yıllarda Bizans'a karşı mücadele eden kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadece Pavlikanlar değil muhtemelen İslam coğrafyasındaki çok sayıda mezhep ve cemaat hakkında değerli bilgiler bulunan bu eser, maalesef günümüze ulaşmamıştır.

Mes'ûdî'nin verdiği bilgiler, Battal Gazi destanındaki kahramanlarla büyük oranda uyumaktadır. Ayrıca İslam kaynaklarında destanî değil, Bizans'a karşı başarılı mücadeleler veren meşhur komutan Abdullah b. Battal aynı kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam kaynaklarında ve Battal Gazi destanlarının farklı versiyonlarında şahıslar aynı olmakla birlikte,

⁴¹ Yavuz Ercan, *agm*, s. 702.

⁴² İbrik, yani Pavlikanların başkent olarak edindiği Divriği (Erzincan) şehrinin hâkimi.

⁴³ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, C. IV, Beyrut, Trsz, s. 214.

zaman farkı bulunmaktadır⁴⁴. Bunlara ilaveten tarihi şahsiyeti ile menkıbevi şahsiyeti genelde içi içe girmiştir. Bu yüzden gerçek Battal, destanî kimliğinden arındırıldığında geriye fazla bir şey kalmamaktadır. Taberî ve İbn Kesîr'de Emeviler döneminde 740'larda, İbnü'l-Esîr'de ise Abbasiler dönemindeki Basil I saldırılarında savaşan bir Müslüman lider olarak zikredilmektedir⁴⁵. Battal Gazi Destanı ile Pavlikanlar arasındaki ilişki, destan ve tarihi gerçeklerin ayrı bir tahlili ile bize bir takım ipuçları vereceği kaçınılmazdır. Söz konusu benzerliklerden hareketle kesin bir hüküm vermek istemiyoruz. Ancak tarihi rivayetlerin ve edebi verilerin ışığında ayrı bir tahlil yapılmasından sonra yapılacak değerlendirmelerin bizi siyasi tarihin aydınlatılmasında yeni açılımlara götürmesi kaçınılmazdır.

Adı geçen yüzyılları içeren destanlar, nasıl ki Müslümanlar tarafından kaleme alındıysa, Rumlar tarafından da benzer yapıtlar ortaya konulmuştur. Burada özellikle Digenes Akrites adındaki Bizans destanı üzerinde durmak istiyoruz. Her ne kadar Batılı araştırmacılar destandaki kahramanlar arasında geçen Karbeas ve Kurşehir gibi Pavlikan liderlerden bahsetse de, ayrıntılı bir bilgi vermemektedirler. Adı geçen Bizans destanı, Malazgirt Savaşı öncesi Bizans-Arap mücadelesini konu edinmektedir. Mücadele alanı ise, Battal Gazi destanında olduğu gibi, Doğu Anadolu ve İç Anadolu havzasını kapsamaktadır. Destanlarda karşı taraf genelde kötülenmesine rağmen, Digenes Akrites Destanı'nda Müslüman liderler hakkında yer yer övücü bilgiler de bulunmaktadır. Aynı zamanda her iki tarafın da birbirini kültürel yönden etkilediğine dair veriler bulunmaktadır⁴⁶. Sekiz ciltten oluşan ve sonradan Romanlaştırılan bu destanın muhtevasında tarihi olayların fazla yer almadığı söylenmektedir⁴⁷. Ancak yine de detaylı bir şekilde farklı yorumlamalarla yeni bilgilere ışık tutacağı kanaatindeyiz

Alevilerin etnik ve dini kökeni söz konusu olduğunda gündeme gelen hususlardan biri de, Aleviliğin ya da Bektâşîliğin, Eski Anadolu kavimleri ve Hıristiyanlıkla ilişkilendirilmeye çalışılmasıdır. Kimi araştırmacılar daha da ileri giderek Aleviliği tamamen Hıristiyan geleneğin Türkleşmiş tezahürü olarak sunmaktadır. Nitekim son zamanlarda bazı kesimler bu fikre hararetle sarılmaktadırlar. XX. Yüzyıl başlarında F.W. Hascluck ve Kingsey Birge gibi araştırmacılar, Afyon ve Çorum havalisinde yaptıkları alan çalışmalarında ziyaret yerleri ve Alevi inançlarını tetkik etmişlerdir. Neticede Alevilikteki düşkünlük, gülsuyu serpmeye, şarap içme, babaların sosyal otoritesi gibi Alevi ayinlerinin, Hıristiyanlıktaki papazların saygınlığı,

⁴⁴ Hasan Köksal, *Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı*, Ankara 1984, s. 40-43; Necati Demir-Mehmet Dursun Erdem, *Battal Gazi Destanı*, Ankara 2006, s. 48-55; Ahmet Yaşar Ocak, "Battal", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 204-205.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev: Ahmet Ağrakça, C. VII, İstanbul 1991, s. 74,107; Taberî, *Târih-i Taberî*, çev: Faruk Gürtunca, C. IV, İstanbul 1993, s. 467; İbni Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. IX, Mısır, s. 231.

⁴⁶ Richard Dietrich, "Digenes Akritas Destanı'nda Bizans-Müslüman İlişkileri", *Doğu Batt*, 33, Ekim 2005, s. 245-255.

⁴⁷ Pertev Naili Boratav, "Battal", *MEB, İA*, II, 1993, s. 344-351.

vaftiz ve kutsal yağlanmanın bir devamı olduğunu iddia etmektedirler. Adı geçen dini ritüellerin kaynağını tartışmak konumuzun sınırlarını aşmaktadır. Ancak sınırlı benzerliklerle, büyük bir çoğunluğu tamamen Hıristiyan olarak kabullenmek mümkün görünmemektedir. Bu iddiaya paralel olarak, aynı şekilde Aleviliği Hıristiyan yerli kavimlerinden Pavlikanlar'a dayandırmaya çalışmaktadırlar⁴⁸. Söz konusu benzerliklerin sadece Hıristiyan ve Pavlikanlar'da değil, kıyaslama yapıldığında, bir takım ayrılıklar olmasına rağmen farklı mezhep ve dinlerde de karşımıza çıkması muhtemeldir. Zaten tarihte yer alan mezhep, tarikat gibi oluşumlar inanç ya da teolojik merkezli yapılanmalar olmayıp, daha ziyade farklı mezhebi unsurları bünyesinde bulunduran kültürel ve ahlaki teşekküller olarak algılanmaktadır⁴⁹. Bundan hareketle Aleviliği de bir takım sınırlı benzerliklerden dolayı ısrarla Hıristiyanlık temelinde açıklamak ilmi zihniyet ile uyuşmamaktadır. Bunlar tamamen yeni bir Alevi kimliği oluşturma çabalarının tamamen İslam dışı arayışlarının bir tezahürüdür. Bir Alevi kimliği oluşturmak kaçınılmaz ise ki bu da ayrı bir tartışma konusudur, bunun zemini Türk kültür tarihi ve İslam olmalıdır. Bunun dışındaki arayışlar zorlamadan öteye gitmeyecektir.

Fuat Köprülü ve Osman Turan, aslında bu meseleye bir giriş yapmışlar ve hatta çözüm yollarını da ortaya koymuş görünmektedirler. Onlar, Baba İshak ve Şeyh Bedreddin isyanının ortaya çıktığı havali ile Pavlikanların aynı yörede yaşamalarından hareketle, aralarında kültürel ve ideolojik etkileşiminin olmasının gayet doğal olduğunu, ancak gerekli antropolojik araştırmalar yapılmadan da kesin bir sonuca ulaşmanın yanlış olacağı kanaatinde dirler⁵⁰.

Zaten Köprülü'den bu tarafa da bu mesele ile ilgili söylenenler, teorik bir takım tahminlerden öteye gidememekte, gerek Tunceli gerekse Erzincan ve Tokat havalisindeki Alevi gruplarla ilgili saha çalışmalarında direkt olarak Pavlikan ya da yerli kültürlerin bağlantısına değinilmemektedir. Batılı kaynaklar ve bazı gruplar Pavlikanları bir şekilde Alevilere dayandırması farklı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Ancak daha da önemlisi gıyabında herkesin bir hükümde bulunduğu Alevi zümreleri kendini nerede hissetmektedir, Aleviliği nasıl yorumlamaktadır. En azından adı geçen bölgelerdeki alan araştırmalarında bu sorunun cevabını rahatlıkla bulabiliriz. Söz konusu çalışmalardaki sonuçlara baktığımızda ezici bir Alevi çoğunluğun kendilerini Bâtını birtakım inanç izleri olmakla birlikte, Kur'an, Sünnet ve Ehl-i Beyt merkezli İslam anlayışı ve insana saygı ağırlıklı yaşam

⁴⁸ Nejat Birdoğan, *Alevilik*, İstanbul 1995, s. 513; Bkz. F. W. Hasluck, *Bektaşilik Tetkikleri*, çev: Ragıp Hulusi, İstanbul 1928, s. 125; Jhon Kisley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London 1965; Erdoğan Aydın, *Kimlik Mücadelesinde Alevilik*, İstanbul 2007, s. 169; İsmail Kaygusuz, "İslam Öncesi Aleviliğe Dair Kısa Değınmeler", *Toplumsal Tarih*, Ocak 2006, s. 84-90.

⁴⁹ Sönmez Kutlu, *Alevilik-Bektaşilik Yazıları*, Ankara 2006, s. 68

⁵⁰ Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Ankara 2005, haz: Metin Ergun, s. 17; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 74; Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1996, s. 116-119.

tarzını öne çıkararak Alevilik tanımlaması yaptıkları görülmektedir.⁵¹ Bu bağlamda Alevilerle ilgili terminolojide sıklıkla kullanılan kavramlardan biri de onların heterodoks bir inanca sahip olduklarıdır. Bu kavramı Alevileri tanımlamak için kullanılamaz. Zira Heterodox daha ziyade Dinin temel inançlarını red eden, sapkın mezhep ya da tarikatlar için kullanılmaktadır. Genelde Hristiyan sosyal ve dini yapılanması içinde kullanılan bu terimin Müslümanlara uyarılmasının ne kadar sağlıklı olacağı tartışmalıdır.⁵² Büyük çoğunluğu İslam'ın iman ve amel esaslarını kabul eden Alevileri sapkın bir inanç sistemi olarak tanımlamak söz konusu topluma da saygısızlık olur. Her ne kadar uygulamada sunnilere göre çok farklı düşünceler de bu onları merkezden ayrı değerlendirmek için yeterli değildir.

Netice olarak, Bizans tarafından büyük bir bölümü Anadolu'dan Trakya ve Balkanlara sürülen, az sayıda Pavlikanın kaldığını göz önüne alacak olursak, Türkiye'de geniş bir alana yayılan ve sayıları oldukça fazla olan Alevilerin tamamen Pavlikanlara dayanması mümkün görünmemektedir. Bizans'ın IX. Yüzyılda Pavlikanlara karşı göstermiş olduğu baskı, zulüm ve sürgün politikası neticesinde Anadolu'da az sayıda Pavlikan kalmıştır. Çünkü sonraki asırlarda Pavlikanların Anadolu'daki faaliyetlerinden pek söz edilmemektedir. Haliyle küçük bir azınlığın büyük kitleleri iz bırakacak şekilde etkilemesi düşünülemez. Zaten göçebe ya da merkezi yerlerden uzakta yaşayan unsurlar her devlette ya da toplumda sisteme uyum sağlama sorunu yaşamışlardır. Bu durum kimi devletlerde onların siyasallaşmasına ve itikadi yönden genel eğilime ters yapılanmalara gitmesine neden olmuştur. Ayrıca Türklerin İslam öncesi inançları ve Anadolu'ya yerleşim tarihleri de dikkate alındığında söz konusu iddialar gerçeğe uygun düşmemektedir. Bütün bunlara rağmen, belki sınırlı sayıdaki bazı aşiretlerin ya da küçük grupların zamanla İslamlaşarak günümüze geldikleri kabul edilebilir. Ancak bunun da sınırlı olması muhtemeldir. Bunların ilmî geçerliliğinin, tam teşekküllü bir saha çalışması yapılmadan, iddiadan öteye gidemeyeceği aşikârdır.

Pavlikanlar gerek Bizans gerekse İslam Tarihi açısından tarihte önemli kırılmalara sebep olmuşlardır. Anadolu'daki serüvenleri Bizans tarafından büyük oranda bitirilen ve Avrupa tarihine yön veren söz konusu oluşum, dini ve siyasi etkisini çoğunlukla Balkanlarda göstermiştir. Haliyle bunların Türk ve İslam tarihine etkileri tarihsel olup, günümüz sosyal yapısını etkileyecek varlıkları kalmamıştır. Pavlikan meselesi ülkemizde yeni ele alınmakla birlikte, üzerinde yapılacak farklı çalışmalar, ortaçağdan günümüze Türkiye tarihinin aydınlatılmasında yeni açılımlara zemin hazırlayacaktır.

⁵¹ Cenksu Üçer, "Tokat Bölgesindeki Alevi Ocaklarının Yapılanması ve Dedelerinin Tanımlarından Hareketle Alevilik Üzerine Bir Değerlendirme", *II. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara 2007, s. 185-202.

⁵² Ethem Ruhi Fırlalı, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, İstanbul 1994, s.110; Sönmez Kutlu, *age*, s. 65.

